

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԹՐՔԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՎՐԱՑ

ԺԶ.—ԺԹ. ԴԱՐԵՐՈՒՆ ԵՒ ՉՆՔՈՒՇԸ

(ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ)

ԺԵ. Դարու վերջերը, Օսմանյան պետությունը ամբողջ Փոքր Ասիան նուաճած, որդէն հասած էր Եփրատ գետի արեւմտեան եզերքը, մինչ Պարսից Սէֆէվի պետությունն ալ հասած էր մինչեւ Եփրատի արեւելեան սփը:

1453-ին Կ. Պոլիսը գրաւել է հոգ, Օսմանցիները նոր պատերազմներու ձեռնարկեցին՝ դէպի արեւմուտք եւ արեւելք տարածուելու համար:

ԺԶ. Դարու սկիզբը, 1514-ին, Թուրքեր Պարսիկներէն գրաւեցին Պարսերդէն Տիգրանակերտ երկարող հողամասը, որուն մէջ կ'իյնար Չնքուշը: Այդ Թուրքահէն մինչեւ այսօր սոյն երկրամասը կը մնայ Օսմանեան զաժան լուծին տակ:

Պարսմանկ Թուրքերը, որոնք խառնուրդ են Սելջուք-Մոնղոլ-Թաթար բարբարոս ցեղերուն եւ որոնք իրենց իշխանութիւնն ալ ժառանգած էին այդ խառնուրդներէն, արեւելքէն յորդող այդ ցեղերու իշխանութեանց փլուզումէն եւ արեւմուտքէ լատին աղդերէն բաղկացեալ Ռաչակիրներուն ալ Եւրոպա քաշուելէն յետոյ, ԺԴ. Դարուն, Փոքր Ասիոյ մէջ իրենց մրցակից ունէին միայն Յոյները, Բիւզանդական կայսրութիւնը:

Օգուտ քաղելով Յոյներու հայահալած անհեռատես քաղաքականութենէն եւ Հայերը օրթոտոքացնելով իրենց մէջ ձուլելու: անխորհուրդ քայլերէն, Թուրքերը Հայոց մէջ նմարեցին բնական դաշնակից մը եւ նախապէս շատ մեղմօրէն եւ անտուրիքամբ վարուեցան անոնց հետ՝ Յոյներու դժմ աւելի եւս զրգուելով Հայոց ատելութիւնը:

Օսմանցի Թուրքերը իրենց գրաւած Հա

յարնակ քաղաքներուն եւ գիւղերուն մէջ կը յարգէին Հայոց ազգային եւ կրօնական իրաւունքները, միաժամանակ օգտուելով անոնց տաղանդէն, արեւստարտական եւ առեւտրական ձիրքերէն ու հմտութենէն:

Թուրքերու այս Թոյլատու եւ սիրաշահող քաղաքականութեան շնորհիւ էր որ Սելմիսնի Մայր Աթոռը 1316-ին ինկիւրի մէջ հաստատեց Առաջնորդութիւն մը, որ նախ Կոստինա, յետոյ Պրուսա փոխադրուեցաւ (1324-ին), երբ Թուրքեր այդ քաղաքը գրաւեցին եւ զայն իրենց մայրաքաղաք ըրին:

Յաթիհ Մուլթան Մուհամմադ Բ. Կ. Պոլիսը գրաւել է հոգ (1453), 1461-ին Պրուսայի Հայոց Առաջնորդ Յովակիմ Արքեպիսկոպոսը Կ. Պոլիս հրաւիրեց եւ, Թուրք կառավարութեան շնորհիւ հիմնուեցաւ Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանը, որպէս հակադրութիւն Յունաց Պատրիարքութեան՝ այն միեւնոյն ազգային եւ կրօնական իրաւասութիւններով զորս ունէր վերջինը (հմտ. Մաղաբիս Պատրիարք Օրմանեան, «Հայաստանեայց Եկեղեցի», Կ. Պոլիս, 1911, էջ 101-104):

Միեւնոյն ատեն Թուրք կառավարութիւնը, առաւելագոյն օգտուելու համար Հայոց տաղանդէն, հմտութենէն, ձիրքերէն ու կարողութիւններէն, այնպիսի դիւրութիւններ տուաւ անոնց՝ որ Անատոլիոյ գաւառներէն բաղմահաղար Հայեր Կ. Պոլիս փութացին եւ շուտով տիրացան ո'չ միայն առեւտրական առաջնակարգ ձիրքերու այլեւ պիտական բարձր պաշտօններու: Ամբիւս պատուաւորուող ծանօթ երեսօթի Հայեր խրանակալները դարձան Օսմանեան պետութեան Գահճարանին, Մթերանոցին, Վառօ-

խարանին, ծառտարարունակա՛ն բաժան-
մունքին, եւայլն:

Սակայն ժ.Ջ. Դարու կէսէն յետոյ, երբ
Կ. Պոլսոյ Թուրք կառավարութիւնը արդէն
յաջողած էր իր տիրապետած հողամասե-
րուն վրայ հաստատել միահեծան իշխանու-
թիւն մը եւ մրցակից չունէր Փոքր Ասիոյ եւ
Հայաստանի գաւառներուն մէջ, սկսաւ Հա-
յերուն համար հալածանքի եւ հարստահա-
րութեանց շրջան մը: Հայը այլեւս նախկին
յարգուած քրիստոնեան չմնաց գաւառնե-
րուն մէջ, այլ դարձաւ կնախոր (անհա-
ւատ), քայնա (ոչխարի հօտ), գեմի (խ-
րուստգուրկ տրատու) եւ նկատուեցաւ Խո-
յոմի նստրուկն ու հլու կամակատարը:

Այնքան ստորնացաւ Հայը Կիլիկիոյ եւ
Աւստոլուի նահանգներուն մէջ, որ անոր
խոռուռք չէր տրուեր ձի կամ ջրի հեծ-
նելու. տարազով ալ պէտք էր գահազանելի
մահմետականներէն — գունաւոր հազուաւ
հագնելու չէր, կանաչը ըլլալով մահմետա-
կանի յատուկ դոշն՝ բացարձակապէս ար-
գիլուած էր Հայերուն, որոնք պէտք էր կա-
ւոյտ եւ սեւ դոշն հագուէին եւ ցնցոտիներ-
ով պտըտէին: Անաստուղները մինչեւ ան-
պամ մահուամբ կը պատժուէին: Ոչ միայն
կեդրոնական եւ նահանգային կառավարու-
թեանց ծանր հարկերն ու զխահարկը (զին-
ւոր ըլլալու իրաւունք չունէին) պէտք էր
վճարէին Հայերը, այլեւ՝ իրենց վրայ ժմա-
հաճօքէն իշխող տէրէպէյիներուն (ձորա-
պետ) դրած անիրաւ տուրքերը, որոնք կա-
նոնաւոր կողոպուտի բնոյթ էին ստացած:

Բաւական է որ Հայը քիչ մը հարստանար,
կամ իր բարեկեցութեամբ աչքի ընկնէր,
մահմետականներն անմիջապէս դաշն կ'ամ-
բաստանէին դանազան մեղադրանքներով.
եթէ որեւէ այլ ամբաստանութիւն չհար-
էր, «կրօմիս հայիսյից»ը պատրաստ էր եւ
բաւարար՝ Հայը մօխրի վրայ նստեցնելու
կամ նոյնիսկ մահուան դատապարտելու:

Շատ մը գաւառներու մէջ Հայեր կ'ամո,

վին կը մտնէին Թուրք կամ Գիւրտ պէյի մը
պաշտպանութեան ներքեւ, անոր կնախորը
կը ճանչցուէին իրենց տորկացած կեանքի
քաշկուտելու համար: Այս ձեւի սորկու-
թիւնը կը պաշտօնականացուէր անով, որ
«պաշտպան» մահմետականը իր «պաշտ-
պանեալ կնախոր»ը մունետիկով կը պտըտ-
ցընէր շուկան ու թաղերը եւ հրապարակով
կը յայտարարէր անոր իր «պաշտպանեալն»
ըլլալը, որպէսզի ուրիշ մահմետականներ
զլուշտնային անոր ձեռք դպցնելու: Ստոր-
կական այս ձեւն ալ յաճախ կ'ունենար իր
հակադարձութիւնը. կը պատահէր որ մահ-
մետական մը ուրիշ մահմետականի մը
«պաշտպանեալ կնախոր»ը կը ծեծէր, կ'ա-
նարդէր կամ կը սպաննէր: Անոր «պաշտ-
պան»ն ալ փոխանակ իր կրօնակիցէն լու-
ծելու վրէժը, անոր «պաշտպանեալ»ը կը
հարուածէր...:

Գաւառներու մէջ Խալաֆները ամէն տե-
սակ վէճերով զինուած էին, իսկ Հայերը
զենք կրելու արտօնութիւն չունէին եւ ան-
զէն Հայուն ո'չ միայն կեանքն ու ստաց-
ւածքը, այլեւ բնաւնական պատիւը իրա-
մէն կ'ամայականութեանէն էր կախուած: Հա-
յուն զեղեցիկ աղջիկը կամ հարսը կ'առե-
ւանդուէր ու կը բռնաբարուէր Խալաֆներու
կողմէ:

Շէրիի (խալաֆ կրօնի) օրէնքը կը սրբէր
որուն համաձայն դատական եւ վարչական
գործերու մէջ Հայերը իրաւազուրկ էին:
Դատարաններու մէջ Հայոց վկայութիւնը
չէր ընդունուեր...:

Այս սխալը դարաշրջանին յատուկ էր
նաեւ ենթերիւններու դրութիւնը: «Մանկա-
ժողով» կը կոչուէր այդ դրութիւնը, որուն
համաձայն՝ փոքր տարիքէն քրիստոնեայ
մանչ գաւառներ կը խլուէին իրենց ծնողաց
զրկէն եւ մահմետական մանկանոցներու մէջ
հաւաքուելով՝ իսլամ կրօնքի տրամադրու-
թեանց համեմատ կը դաստիարակուէին ու
կը մեծնային մուսուլման մահմետականներ
որ կը դառնային՝ քրիստոնէատաճ, անգուր
զինուորները պետութեան:

Այդ (ԺԷ.—ԺԹ.) դարերուն կատարուեցան Հայերու զանգուածային կրօնափոխութիւնները դաւաններու մէջ, նոյնիսկ Զընթուէն 2-5 ժամ հետու, Եփրատի յայնկոյս բազմաթիւ գիւղերուն մէջ: Կիլիկիոյ եւ Գաղատիոյ Հայոց դէմ Հալածանքը այն աստիճան սաստկացած էր, որ կարգ մը Հայաշուտ քաղաքներու (Ատանա, Կեսարիա, Անթէպ, Եօզկատ) մէջ հայերէն խօսողներուն լեզուն կը կտրէին: Այդպիսի անասելի նեղութիւններու բերումով էր, որ այդ յուլիոսներուն Հայերը իրենց հայերէն լեզուն կորսնցուցին, թրքարտու դարձան: Ոչ միայն սղէրը, այլ Հայոց մեռելներն անդամ հան. գիստ թողուած չէին. մոլոտով դիպածներու կողմէ Հայոց կը զլացուէր նոյնիսկ անխոռով թաղում...:

Այս տեսակէտէն մեզի համահման փաստեր կը հայթայթեն Մարաշի եւ Անթէպի պատմագրքերը: Հետեւեալը արտասպում է ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՆԹԷՊԻ ՀԱՅՈՑԻ աշխատակից Վեր. Ե. Ս. Գասունիի մէկ ծա. նթագրութենէն (էջ 308-310).

«Հայ մեռելները քաղելու համար վաղէտի օրերուն (իմա՛ ԺԶ-ԺԹ. Դար, Գ. Գ.) Թուրք քաղաքացիներու կողմէ իշխանութիւնը մասնաւոր «արտօնագիր» մը կը յամենէին Հայ կրօնականներուն, որ քրիստոնեաները նախատելու համար գրի առնուած անհեղինակ ամարգալից ռնով խմբագրուած էր: Յիշեալ նախատակա՞ր «արտօնագիր» կը բաւի թէ ջնջուեցաւ 1836-ի մօտերը, Սուլթան Մահմուտի գահակալութեան ատեն Բարութիւն Ամիրա Պէգնեանի ազդեցութեամբ: Անտառիկ (Տպուած է Թէ՛ Թըրքերէն եւ Թէ՛ Հայերէն, մենք կ'արտագրենք Հայերէն թարգմանութիւնը. Գ. Գ.):

«Ով դու կուպրի պէս սեւ հագուած Ստանուլի քաղը գուլխը դրած Տէրոջ գահէն ի բաց վաճառուած Մօրուռդ ապպալեպ, մագդ տնարակ նշքերդ ստանակ, մարմինդ մեծկակ Տիսիգ գգուելի, կրօնքդ վայրենի

Գոյուքիւնդ վնասակար, գնատուած ուրա, ցած

Սկիզբդ ու ծագումդ վառ, անծնեալ արարած.

Ո'վ Տէր Մօղէս դողոյնայ, դուս նահապետ Բահանայ

կը յայտարարուի, որ ձեր գգուելի հայիտնիւնբու ամրոյսէն, եւ Շէյխ քաղի բնակիչներէն, ու Օսմանեան վեհապալա՞ր պետութեան հպատակներէն, տալայագործ ձէճանի որդի Յարութիւն կաքաւածի հիւսնդութենէն յանկարծ տատակ եղա՞ւ Էրագ Ամենաբարձրաբնաց Աստուած ամենայն հայիտնիւնբը բորբոս եւ բնաջիւղ ընէ, եւ որիմա՞լ ալ անոր գգուելի, գալչելի դիակը Իոզն ու գետինն իսկ չեն կարող ընդունիլ. Ի՞նչ ընել, Ի՞նչ ընել, Ի՞նչ ընել, Բանի որ՝օղէն ու տաճին ամօր պծգալի հետը իսլամ ժողովուրդը ահամոլութեամբ պիտի ընէ, ուստի մէջտեղէն վերցնելու համար հայիտնիւնբու սատակատեղին, յիշեալ ազարա՞ն ցլմ մէջ խորունկէն փռա մը բանալով, մէջը նետելով, կարդալէ՞ք, փշիւէն քաղելոյ մեր պաշտօնատեղիին կողմէ հաստատուած է՝:

Այսպիսի նախատալից եւ անարգալից «արտօնագրով» Հայ մեռել թաղելու սովորութիւնը միայն Անթէպի եւ Մարաշի յատուկ եղած չէ, այլ մինչեւ Տիգրանակերտ է հասած...: Փաստը կը գտնենք Տիգրան Մկուրդի «Ամիրայի Արձագանքներուն» մէջ, որուն էջ 154-ին վրայ գետնդուած է նոյնիմաստ «արտօնագիր» մը՝ թի՛ մը տարբեր բառերով: Ի դէպ, «Ամիրայի Արձագանքներուն» 152-155 էջերուն մէջ նկատագրուած են այնպիսի ստրկական սովորութիւններ, որոնք կը դէնք կ'անցնին վերելի մեր նկարագրածները:

Ա. Նազարի Հետեւեալ տողերն ալ կ'արմէ՛ կարգալ.

«Կ'երեւի քէ Այնթապի Հայերը իրաւամբ չունէին նաեւ հողի եւ տնային կալուածի տէր ըլլալ, քերես բացի իրենց սեփական տուններէն: Հաւանաբար այս պատ.

մասաւ եկեղեցին մինչեւ ժԹ. Դարու կէտը անշարժ կառուածք չուներ: Ըստ աւանդու շինման Հայեր նոյնիսկ գերեզմանոցն սեփական հող չունէին կամ չէին կրնար ունենալ, եւ երբ մէկը մեռնէր անագին գրեւորութեամբ կ'ենթարկուէին քաղերա տեղ մարելու համար» («Պայքար», 1926, Մայիս 26):

Թրքո-ենիչերիական նման Հալածանքներն ու անարգանքները ստեղծ էին ինքնաբերական մէջ ալ: Պատճառն էր ինքնաբերական տարբերութիւններն Ա. Ալպոյանականին, որ կը գրէ ժԹ. Դարու ինքնաբերական Հայերուն անտանելի Հալածանքներուն մասին.

«Այս մասին կան երկու յիշատակարաններ. մէկը Գուլէի վանքին մէջ գրուած է եւսիսը՝ Ալվան գիւղին մէջ: Երկուսն ալ կը սխալ Հոյաւանայի Լէյտըն փառաքի համալրութեամբ մէջ:

Սեա այդ յիշատակարաններէն մին.

«Քաղաւ մեղքութիւնք ենք ի վերայ աշխարհին (մեր), զի առ տեղիք անքեցանք ի ձեռն իմանիլացանք. զի այս ամի ք(2) ամսամբ իրկիրս փախտական եղու եւ մեք ի յերերմանի կամք եւ ցլերք Աստուած գիտէրէ իմն անելոց եմք...: Զի պիտը վեգիւրի կիմն եկաւ հարքերդ նստաւ, շատ հեծելով երկիրս փախտականք եղեմ...»:

Բ. յիշատակարանը Աւետարան մըն է, որ մինչեւ 1915 կը մնար հարքերդի Ս. Կարապետ եկեղեցին: Այս Աւետարանը գրուած է 1465-ին եւ նոր յիշատակարանով մը նկատագրուած է 1602-05 տարիներուն հարքերդի Հայոց վիճակը: Շատ դատն եւ անատար կացութիւն:

հարքերդի բնակչութեան հետեւում եւ փառքը գրեթէ դատարկուած ըլլալուն աւելի կարկառուն փաստը կու տայ Սիմեոն Դպիր Լեհացի, որ 1613-14 թուականին հարքերդէն անցած է դէպի Մուշի Գլակա: Վանք իր ուխտագնացութեան մասին վերայ եւ իր տնտեսները արձանագրած:

Ան կը շեշտէ քէ հարքերդի մէջ ենիչեր-

իական բռնակալութիւններ ամենէն աւելի էին («Ուղեգրութիւն», էջ 142-3): Ան կ'ըսէ քէ իրեն խրատ տուաւ հարքերդի Ս. Գեորգի հուլէ վանքին Մկրտիչ վարդապետը, որ

«Մայիսն ձիւ հետը չաւանիս, ալ քաղ ստատարս գտիւ եւ փոխէ հարքերդ եւ եին գնում ապա հագիր, զի ատտ Գրաւատաւ է», եւ եւ այնպէս արարի, որպէս հրաւայ-հաց: Եւ այնպէս չար էին ենիչարիքն ու քիստանից չտային ձի հեծնել, ոչ ջուրի, ոչ լաւ չուլա ազանել, ոչ այգի, ոչ տուն մեծ, այլ զամենայն յափշտակէին ի ձեռաց: Նաեւ Ատաղմորդաց չտային բնակել հոս-չհոս («Հարեցուի» կամ օրէնք պահել. զի Լ Եւ մէկ կամէր կին առնուլ եւ չհատարի իմէր, չերթային առ հովիւ կամ Աւագմորդ այլ («Կերթայի») առ ենիչարի մի եւ տային կաշառ, եւ նա գայր ի երկուսն քոթուգով պսակ տայր առնել եւ նա ակամայ գիտէր խօսուցն չերնել, ապա քէ ոչ բազում չարիս անցուցանէր ի գուլիս եւ վնաս իր տուգանք ձգէր գնաւ, այլէ եկի-ղեցեաց եւ վանքից: Եւ թուրքաց աշխարհն ամենայն այդպէս են, ապա հարքերդ առաւել քան զամենայն» («Հարքերդ եւ Անոր Ոսկեղէն Դաշտը», էջ 1407-1408):

Մեր ձեռքին տակ գտնուած գրաւոյ տուեալներով («Թորոս Աղաթ», Բ., էջ 457-484-ի բաղաւթիւ յիշատակարաններն եւ Միւսա Ամթեցու Օրագրութիւն», էջ 46ա. 47բ, 57ա. 65բ եւ 196ա-198բ) ի վիճակի են յայտարարելու որ ժԶ.-ԺԹ. Դարու կէտը (անիչէ հոգ, չնորհիւ թանկիւնքի մեղմացան դեղակ պայմաններն ամբողջ Թուրքիոյ ձէջ) Զեքուլի Հայերը ենթարկուած չեն վերագրեալ ստորագրուիչ նախադիմութեան եւ անարգանքներուն, չնորհիւ տեղուի Հայոց ունեցած կիսանկախ դրութեան:

Առանց այդպիսի դրութենէ մը բոլորած սպառնութեան, կարելի չէ երեւակայի ոչ Զեքուլի 5-6 ժամ Հեռաւորութեան մը վերայ գտնուած ծաղիւն եւ առաջնորդանիստ վանք մը Գուրգերու կողմէ Հիմնադրուիլ չանդուելէ յետոյ անոր փախտական վա

նահայրը զայն Զնբուշ եւ անոր մօտը զըտնրած հինաւորաց մատուռը վերածէ միաբանութիւն եւ առաջնորդութիւն ունեցող վանական խոշոր հաստատութեան մը, ճոխացած նորանոր շէնքերով: Ահա ասոր պողպատեայ փաստը:

«Այդ, ի թվ. տեղում 1561 եւ Հայոց թվին ՌԺ... յայսմ դառն եւ դժվար ժամանակի, որ էր թվական վարդապետ այր հագնեցորի որ էր յերկրէն Հասառանայ, որ է Գառնի-ցէն թերմուկայ եւ այժմ ասի Հասառան Գալայ, ուր էր վաճէն երկրին մեր, գորհակեալ առերկին ազգն քրդաց եւ այս լուսանագի Պաւղոս վարդապետ: փախտտեալ դիմելով ի մատուռս այս, որ է յանուն Ս Աստուածածնայ, գոր ի վազուց ժամանակաց կառուցեալ էր Գառնիաց սրբոց, եկեալ աստ երջանիկ վարդապետն Պաւղոս ուխտ եւ աթոռ կարգեալ հաստատեալ... ի նոյն ժամանակի, ոչ գոյ եղեալ պարիսպ եւ շինութիւն, քաղց միայն խոց եւ տնտեսութիւն, այնպէս կառավարելով մինչ ի թվ Ռ. Խ. Բ. Խն լինի գրաւ կենաց նարին» («Թոքիս Աղարք» Բ., էջ 457, Թիւ 20 Յայտաւարք):

Առանց բացառիկ ապահովութեան մը տեսնար է երեւակայել, որ հալածանքի եւ հարստահարութեանց եմիչերիակամ ալլ դարերուն (ԺԶ.-ԺԷ.) Զնբուշի մէջ կարեւոր ծաղկելի վարդապետարան-դպրոց մը, որ տեւեց անընդհատօրէն մօտաւորապէս զսփ մը (1594-1680). բացառիկ երեւոյթ մը ո՛չ միայն այդ դարերու, այլեւ որեւէ դարու արեւմտահայ վարդապետարաններու

պատմութեան մէջ. վարդապետարան մը՝ որ Հայ աղգիւն տուաւ պերճարան հռետորներ, տաղասացներ եւ Պատրիարք-Կաթողիկոսներ:

Պէտք է չեւտել, որ ԺԷ. Դարու վերջին կիսուն երուսաղէմի Պատրիարքական դահլիս վրայ բազմող չորս Պատրիարքներէն երեքը Զնբուշի վարդապետարանին մէջ ուսում եւ գաւազան ստացած են. Աստուածատուր Տարօնցի (1645-1671), Եղիազար Հոռմկլայեցի (1671-80) եւ Մինաս Աթիցի (1681-1704, ընդհատուածներով). Իսկ Զնբուշի վարդապետարանէն վկայուած նշանաւոր Ատիցիին ալ եղած է Պատրիարքական փոխանօրդ Եղիազարի: Այդպիսի վարդապետարան մը, առանց բացառիկ ապահովութեան չէր կրնար ապրիլ եւ զոյստեւել, մանաւանդ ԺԷ. Դարուն, երբ «այլազգիներու հարստահարութեանց պատճառով անսպառնակ ցլատուած ըլլալով» (Օրմանեան, «Աղգապատում» Բ., էջ 2638) Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսական Աթոռ Հայկական Սահե փոխադրուած էր Արարա կամ Հայէպ:

Այս անժխտելի իրականութեան համար մէջբերումներ իսկ անհրաժեշտ չեն, այնքան շատ են անոնք: Այդ մասին կը վկայեն «Թորոս Աղար», Բ., էջ 457-484, 1698-ին էջմիածնի մէջ եւ 1903ին՝ Երուսաղէմի մէջ գրուած «Կարգ վարդապետացները, Տ. Սաւալանեանցի, Աստուածատուր Եպս. Տէր Յովհաննէսեանցի եւ այլոց «Սրբապետութի Պատմութիւնները եւ բազմաթիւ բանասէրներ, որոնց մէջ իր պատուաւոր տեղն ունի Ն. Սպա. Մովսէսեան («Սիւն», 1957 Հոկտ.-Նոյ., Թիւ 10-11):

ԳԱՌՆԻԿ ԳԷՈՐԳԵԱՆ